

*В.О. Мойсеєнко, І.П. Шостка,
Н.В. Тарченко, Д.В. Добрянський*

*Національний медичний
університет ім. О.О. Богомольця,
м. Київ*

НІЖИНСЬКІ НАЩАДКИ ГІППОКРАТА В ХІХ ТА НА ПОЧАТКУ ХХ СТОРІЧЧЯ

Резюме. Статтю присвячено розвитку медицини в ХІХ та на початку ХХ сторіччя в Ніжині. Описано особливості роботи земських лікарів, організацію аптечної справи, допомогу хворим у повітовій земській лікарні, а також боротьбу з епідеміями.

Ключові слова: земська реформа, лікарі, лікарні, аптеки, епідемії.

До скасування кріпацтва 1861 року на Чернігівщині лікуванням населення займалися повітові лікарі та прикази громадської опіки — органи, які керували богоугодними закладами. Ті поміщики, яким було не байдуже здоров'я кріпаків, влаштували лікарні. Але коли селянам дали волю, то більшість цих закладів зачинилися. Настало лихоліття — лікувати людей стало нікому [1].

1864 року було проведено земську реформу, яку можна вважати початком нового підходу до медицини. Тепер цією справою відали земства.

На повіт стали запрошувати по 2-3 лікарів, порівняно із колишньою системою, де окружний лікар обслуговував 2-3 повіти — це був значний прогрес. Раніше в кожному великому селі був фельдшер, що обходив свою ділянку. Роботу фельдшерів контролював лікар, який періодично навідувався до повітів.

Після земської реформи лікар мав 1-2 рази навідуватися до кожного селища, перевіряючи роботу фельдшерів (рис. 1, 2). Залишався один великий мінус — лікар не мав приміщення, де він міг би приймати хворих. Це була робота буквально «на колесах». Трохи пізніше почали створюватися окружні амбулаторії, але там перебували переважно фельдшери — лікарі, намагаючись допомогти всім, були вимушені й надалі перебувати в роз'їздах. Дні обов'язкового амбулаторного прийому хворих почали призначати тільки через два десятиріччя [5].

Загалом навіть у другій половині ХІХ сторіччя лікарів не вистачало катастрофічно: на 1 млн 870 тис. мешканців Чернігівської губернії було їх лише 50 — це засвідчив губернський з'їзд лікарів, що відбувся в серпні 1882 р.

Сказати, що умови праці медиків були каторжними, — це не сказати нічого. Люди в білих

Рис. 1. Ніжин у ХІХ ст.

Рис. 2. Ніжинська земська лікарня

халатах були справжніми подвижниками, вони творили неймовірне. Згадаймо ж особисто деяких із них [2].

Савелій Григорович Ковнер (рис. 3) — земський лікар, уродженець Волині. Людина надзвичайно освічена — він знав шість іноземних мов. Закінчив із відзнакою медичний факультет Київського університету св. Володимира. У Ніжині почав працювати із 1868 року — відгукнувся на

Рис. 3. Земський лікар Савелій Григорович Ковнер

оголошення газети «Северная почта» про вакантну посаду земського лікаря. Умови праці були важкими — грошового утримання ледь вистачало на життя, а роботи дуже багато. Обладнання майже немає, медперсоналу мало, а той, що є, малограмотний. І при всьому цьому — епідемії, одна за одною. Робота виходить непередбачувана та ненормована, без свят та вихідних.

Але Савелій Григорович не скорився обставинам та не складав руки — завдяки його зусиллям ніжинське земство стало виділяти на розвиток медицини чималі кошти. Із Києва приїхали випускниці університету, акушерки, постачали ліки, сільський медперсонал почав навчатися, підвищуючи свою кваліфікацію.

1873 року його призначили головним лікарем Ніжинської головної лікарні, він також працював у Ліцеї імені Безбородька. А ще цей лікар написав та видав цілу низку книг з історії медицини — «Спіноза та його філософія» (1865), «Історія стародавньої медицини», «Медицина Сходу та стародавньої Греції до Гіппократа», «Гіппократ», «Медицина від смерті Гіппократа до Галена включно» (1878-1882), «Історія середньовічної медицини» (1893).

Гідним продовжувачем справи Савелія Ковнера став Микола Петрович Галицький — випускник тієї самої альма-матер. Посаду земського лікаря в Ніжині він обіймав із 1883 по 1925 рік. Він був лікарем-універсалом і витримував надзвичайно напружений графік. Микола Петрович мешкав у земській лікарні, і день його починався о 6-7-й ранку. Спочатку він прямував у барак, де перебували хворі, на ранковий огляд. Потім починалися операції — на день близько 3-4, амбулаторний прийом. Кількість хворих була величезною — іноді сягала ста чоловік. А ввечері — ще один огляд. Люди до нього приходили дуже різні, траплялися й курйозні випадки. Очевидці розповідають, що

якось завітала до нього повна жінка. Після огляду почала наполягати: «У мене такі дітки, що ні в чому мені не відмовлять. На який курорт мені поїхати?». Микола Петрович кілька разів повторив, що вона здорова. Але жінка не відставала, тоді він викрикнув: «Можете їхати хоч до чорта в зуби!». Звичайно, при напруженому графіку здорове почуття гумору завжди було дуже доречним.

Саме М.П. Галицький створив та невтомно розвивав ніжинську повітову земську лікарню, на потреби якої Губернське земське зібрання щорічно перераховувало 5 тисяч рублів, а іноді й більше. Микола Петрович зробив заклад дуже передовим для свого часу. Розрахована на 50 ліжок вона мала цейхгауз, церкву, аптекарський склад. А продукти до їдальні охоче поставляли ніжинські купці — змагаючись між собою за це почесне право, вони знижували ціни. Меню кожному хворому призначалося окремо, харчувалися тричі на день. Для вірян передбачалися й пісні страви — яловичина, сало, коров'яче масло замінялися рибою та пісним маслом, якщо це не перевищувало кошторис. У літній сезон закупляли овочі та зелень.

Стаціонарним хворим видавали одяг, їх безкоштовно голили та стригли. Раз на тиждень, а в разі потреби частіше, змінювали білизну. Кожна палата мала пічне опалення, приміщення освітлювалися газовими лампами.

Із колодязя брали питну воду. Щодня хворі приймали 7-8 ванн, а це майже 100 відер.

Ліки поставляла земська аптека. Сьогодні в центрі Ніжина збереглася аптека (рис. 4, 5), хазяїном якої 1777 року був відставний лікар Ізюмського гусарського полку, ніжинський грек за походженням Михайло Лігда [3]. На той час для аптеки було збудовано спеціальне приміщення. При аптеці був город для вирощування лікарських рослин. Розводили медичні п'явки, які доставляли в різні аптеки України та Росії.

Ніжинський комітет Червоного Хреста просив, щоб для бідних хворих ліки доставлялися безкоштовно.

Із Києва сюди привозили штучні мінеральні води, а от мило та зубний порошок — із Санкт-Петербурга.

На що ж переважно хворіли пацієнти лікарні? Як свідчать архівні дані, на першому місці були захворювання органів дихання, на другому — травлення. Багато було й заразних хвороб, з яких найчастіше траплялася короста. Слід зазначити, що ніжинські медики досягли певного успіху в боротьбі з інфекційною лихоманкою, скоротивши захворюваність на неї вдвічі.

А ще в ті часи, як і сьогодні, були дуже поширені нервові хвороби — істерії, нервові зриви.

Рис. 4. Ніжинська аптека-музей Михайла Лігди

Рис. 6. Лікар П.А. Буштедт

Рис. 5. Експонати аптеки-музею Михайла Лігди

Рис. 7. Викладачі фельдшерсько-акушерської школи Буштедта

У 90-х роках XIX звели новий корпус лікарні. Микола Петрович Галицький уважно стежив за роботами та турбувався про кожну деталь — наприклад, щоб між дошками на підлозі не виникли щілини, бо це може спровокувати поширення інфекції. Загалом площі лікарні за керівництва М. Галицького постійно збільшувалися. Заслуги Миколи Петровича були оцінені: 1908 року йому присвоїли звання «Почесний громадянин Ніжина».

Серед інших медичних закладів Ніжина були психіатрична лікарня, невеличка лікарня в інституті Безбородька, богадільня, зуболікарські кабінети. Вели свою практику й приватні лікарі та фельдшери.

Загалом слід відзначити, що на початку XX сторіччя кількість лікарень у Ніжинському повіті стає більшою.

1907 року з ініціативи лікаря П.А. Буштедта (рис. 6) у Ніжині була відкрита приватна жіноча фельдшерсько-акушерська школа лікаря Буштедта (рис. 7). Пізніше тут відкрили пологовий будинок [3].

Великим випробуванням у ті часи були епідемії. Так, у 1874-1875 роках у Ніжині лютував дифтерит. Лікарів за таких екстремальних умов, звичайно, не вистачало, тому давалися оголошення в газетах, і медики приїжджали з інших міст, об'єднувалися в мобільні санітарні загони, що займалися дезінфекцією та вчили людей проводити профілактику й доглядати хворих.

Коли дифтерит вгамувався, прийшли тиф та віспа. Під час епідемії віспи із місцевих мешканців брали на службу віспощепів, часто студентів-медиків, роботу яких контролювали фельдшери та лікарі. До речі, саме в Ніжині щеплення проводили не лімфою, а детритом, який довше зберігався та взагалі був ефективнішим. Згодом його навіть почали тут виробляти, відкривши із цією метою телячу ферму.

1910 року спалахнула епідемія чуми та холери, для боротьби з якими відкривали похідні лабораторії. Кількість померлих була величезною, і лікарі вдавалися до будь-яких засобів, аби обмежити це лихо. Наприклад, платили людям певну платню, щоб вони не виходили із будинків та дотримувалися карантину.

Із початком Першої світової війни в Ніжині за рахунок повітового земства відкрили шпиталь на 550 ліжок. Завідував їм Петро Буштедт. Невдвозі обладнали дві операційні, а кількість ліжок планували довести до 1000. У цей час епідемії стали ще більш загрозливими. З ними боролися як могли — збільшували лікарський штат, знаходили нові приміщення, де можна було утримувати хворих, запасалися дезінфікувальними засобами та розповсюджували серед населення інформаційні брошури.

Додаткову загрозу становили переселенці з інших міст, вигнані війною із своїх домівок. Щоб не поширювати епідемію, довелося їх примушувати ночувати в полі за містом. Для лікарів усе це стало важким, а часто й смертельним випробуванням — за підрахунками, близько 60% із них загинули.

Після революції перед новою радянською владою стояла все та сама медична проблема епідемії. Продовжували хворіти та гинути лікарі, що до останнього самовіддано залишалися на своєму посту.

На початку 20-х років створювалися губернська та повітові надзвичайні протиепідемічні комісії. У селах були комісії волосні та сільські санітарні. Стежили за станом лазень та колодязів, очищали двори від нечистот.

Ніжинські навчальні заклади зробили вагомий внесок у те, щоб ліквідувати в губернії брак медичних кадрів. Тут були медичний технікум на 140 студентів, школи акушерів та сестер милосердя, курси санітарів. Більшість учнів технікуму становили селянські та робочі діти. Не вистачало кабінетів, лабораторій, посібників, проте студенти здебільшого із великим ентузіазмом підходили до навчання, і це компенсувало все. Заклад не міг прийняти на навчання всіх бажаючих — багатьом довелося відмовити.

Загалом на той час дуже бракувало лікарів у сільських місцевостях, хоча із 1923 року, коли епідемії вщухли, їх там стало більше. Не вистачало й лікарів певних спеціальностей — санітарних, хірургів. Відігравали свою роль і важкі матеріальні умови життя лікарів у глибинці [4].

Частково кадрова проблема вирішувалася, коли багато випускників медичних факультетів демобілізувалися з армії. Велику роль у ці роки відігравали організації Червоного Хреста. Вони відкривали стаціонари для хворих на туберкульоз, медичні амбулаторії.

Отже, незважаючи на труднощі, медична допомога жителям Ніжина завжди була першочерговою і на належному рівні.

Список використаної літератури

1. Дедишина Л. До пацієнта — велосипедом, або як розвивалася медицина та фармація на Чернігівщині // *Фармацевт. Практик.* — 2019. — № 12. — С. 10.
2. Дмитренко Н. Сторінки історії земської медицини у Ніжинському повіті (1864-1904 роки). *Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства.* — 2010. — Вип. 9 (12). — С. 87-97.
3. Рахно О. Земська діяльність П.А. Буштедта. *Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства.* — 2013. — Вип. 15. — С. 147-149.
4. Топчій О. Становлення системи охорони здоров'я Чернігівщини: роль сільських медичних працівників (1920-1930 рр.) // *Краєзнавство. Щоквартальний науковий часопис.* — 2014. — № 2. — С. 81-87.
5. Тимошик М. Де і як лікувалися селяни півтора століття тому. URL: <https://tyzhden.ua/History/147982>

Надійшла до редакції 19.02.2021 р.

NIZHYN DESCENDANTS OF HIPPOCRATES IN THE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

V.O. Moysenka, I.P. Shostka, N.V. Tarchenko, D.V. Dobryanskiy

Abstract

The article describes the development of medicine in the 19th and early 20th centuries in Nizhyn. The especial attention is paid to zemstvo doctors, the organization of drugstore business, the help to patients in county zemstvo hospital, and fight against epidemics.

Keywords: zemstvo reform, doctors, hospitals, pharmacies, epidemics.